

Жандосова Ш.М.¹, Нуров М.М.², Кельдинова А.Б.¹

¹*ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты*
²*Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті*

«ДІНИ ЭКСТРЕМИЗМ» ЖӘНЕ «ТЕРРОРИЗМ» ҰҒЫМДАРЫНЫҢ ТАРИХИ-САЯСИ РЕТРОСПЕКТИВАСЫ

Аңдатпа

Аталған мақалада діни экстремизм мен терроризм ұғымдарының тарихи-саяси ретроспективасы кеңінен зерттелген. Авторлар «экстремизм» мен «терроризм» терминдерінің мән-мағынасын жан-жақты қарастырып, олардың идеялық тұжырымдамаларына сараптама жасаған. Мақалада авторлар діни экстремизм мен терроризм концептілерін талдап, олардың мән-мағынасын ашу барысында құрылымдық-функционалдық, тарихи және компаравистикалық әдіснаманың әдіс-тәсілдерін қолданды. Аталған мақала «Қоғамдық сананы жаңғырту міндеттері аясындағы қазақстандық бірегейлікті қалыптастыру» BR05236488 ғылыми-зерттеу жобасы аясында дайындалған.

Түйін сөздер: экстремизм, діни экстремизм, терроризм, радикализм, саяси идеология, саясат.

Zhandossova Sh.M.¹, Nurov M.M.², Keldinova A.B.¹

¹*Institute for Philosophy, Political Science and Religion Studies CS MES RK*
²*Abai Kazakh National Pedagogical University*

HISTORICAL AND POLITICAL RETROSPECTIVE OF THE CONCEPTS OF «RELIGIOUS EXTREMISM» AND «TERRORISM»

Abstract

This article comprehensively examines the historical and political retrospective of the concepts of religious extremism and terrorism. The authors studied in detail the essence of the terms "extremism" and «terrorism», analyzed their ideological concepts. In the article, the authors considered the concepts of religious extremism and terrorism, and also used the methods and techniques of structural-functional, historical and comparative methodology to reveal their essence. This article was prepared in the framework of the research project BR05236488 «Formation of Kazakhstan's Identity in the Context of Modernization of Public Consciousness».

Keywords: Extremism, Religious Extremism, Terrorism, Radicalism, Political Ideology, Politics.

Жандосова Ш.М.¹, Нуров М.М.², Кельдинова А.Б.¹

¹*Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК*
²*Казахский национальный педагогический университет имени Абая*

ИСТОРИКО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ РЕТРОСПЕКТИВА ПОНЯТИЙ «РЕЛИГИОЗНЫЙ ЭКСТРЕМИЗМ» И «ТЕРРОРИЗМ»

Аннотация

В данной статье всесторонне изучена историко-политическая ретроспектива понятий религиозного экстремизма и терроризма. Авторы подробно изучили суть терминов «экстремизм» и

«терроризм», проанализировали их идейные концепции. В статье авторы рассмотрели концепты религиозного экстремизма и терроризма, также, при написании статьи использовали методы и приемы структурно-функциональной, исторической и компаративистской методологии при раскрытии их сущности. Данная статья была подготовлена в рамках научно-исследовательского проекта BR05236488 «Формирование казахстанской идентичности в контексте задач модернизации общественного сознания».

Ключевые слова: экстремизм, религиозный экстремизм, терроризм, радикализм, политическая идеология, политика.

Кіріспе

«Экстремизм» термині 1838 жылы неміс философы Вильгельм Трауготт Кругтың көп томдық философиялық сөздігінде алғаш рет пайда болды: «Экстремистер – ортаны танып, шектен тыс ләззат алғысы келмейтіндер. Бірақ оларды әдетте ультра деп атайды» деп тұжырымдаған.

XIX ғасырдың 50-ші жылдарынан бастап «экстремизм» термині Англияның саяси баспасөзінде пайдаланыла бастады және Британдық газеттерден бұл термин АҚШ журналистикасына көшті. Азаматтық соғыс кезінде (1861-1865 жылдары) солтүстік демократтар-бітімгерлердің газеттері Оңтүстік пен Солтүстіктің соғысушы партияларының өкілдерін «елдің екі бөлігінің экстремистері» («extremists of both parts of the country») деп атады.

Француз журналистері «экстремизм» терминін ағылшын тілді әріптестерінен алды және оны 1870 жылдардан бастап төтенше солшыл және экстремалды оңшыл саяси күштерді айқындау үшін қолдана бастады. Бірінші дүниежүзілік соғыс кезінде (1914-1918 жылдары) француз журналистикасына «экстремизм» ұғымы берік еніп кетті.

Француз заңгері М. Лерой заңдық әдебиеттерде «экстремизм» терминін алғаш рет XX ғасырдың бірінші ширегінде Ресейдегі Азамат соғысының оқиғаларына талдау жасау үшін қолданды. Орыс саяси аренасында сол кездегі идеологиялық ағымдардың ішінде Лерой большевизмді «қызыл экстремизм» және монархизмді «ақ экстремизм» деп атады.

Дәл осы кезеңде «экстремизмнің» идеялық тұжырымдамасын алғаш рет Италияда буржуазиялық партиялардың бірі – центристік Халық партиясы қабылдады, ол оң және сол жақ экстремизмге қарсы күресті, оны өзінің 1923 жылғы бағдарламасының мақсаттарының бірі деп жариялады.

1950 жылдарға дейін «экстремизм» термині тіпті ғылыми, құқықтық және саяси әдебиеттерде «радикализм» термині сияқты кең таралмады. Жағдай американдық саясаттанушылардың (негізінен Германиядан келген эмигранттар, оның ішінде Теодор Адорно) шығармаларының жарыққа шыққаннан кейін өзгерді, олардың негізгі идеялары экстремизмді оның либералды түсінігінде демократияның теріске шығарылуы және қоғамды «тоталитаризмге» апаратын «радикализмнің» экстремалды түрі ретінде анықтау болды.

Осылайша, экстремизм деген атпен радикалды саяси идеологиялардың барлығын бір-бірімен байланыстыратын идеологиялық тұжырымдама жасалды, олардың негізінде демократияны ұнатпауы болды. Дәл осы тұжырымдама либералдарға жасанды түрде коммунизм мен фашизмді бір жалпы категорияға біріктіруге, идеологиялардың туыстық байланысын «дәлелдейтін» ғылыми «еңбектерге» негіз болды.

Бірте-бірте, саясаттанушылардың жұмысында «экстремизм» термині тек саяси ғана емес, сонымен бірге діни радикализмге, содан кейін либералды демократияға сәйкес келмейтін барлық радикалды идеологияларға да қолданыла бастады.

Әдістеме

«Діни экстремизм» және «терроризм» ұғымдарының тарихи-саяси ретроспективасы» атты мақаланы дайындау барысында авторлар діни экстремизм мен терроризм концептілерін талдап, мән-мағынасын ашу барысында барысында құрылымдық-функционалды, тарихи және компаративистикалық әдіснаманың әдіс-тәсілдерін қолданды.

Негізгі бөлім

«Экстремизм» түсінігі бірқатар елдерде (Түркия, Германия, Израиль, Италия, Франция және басқалар) саяси оппозицияға қарсы репрессияның негізі болды. Бұл ең алдымен сол жақ күштерге әсер

етті. Орталық және Шығыс Еуропаның бірнеше елдерінде (Венгрия, Польша, Чехия және басқалар) бұл тұжырымдама коммунистік идеологияға тыйым салудың негіздерінің бірі болып санала бастады.

КСРО-да 1950 жылдардың екінші жартысына дейін «экстремизм» термині баспасөзде және әдебиетте аз қолданылды. Бұл ең алдымен кеңестік басшылық пен қоғамның солшылдардың революциялық және радикалды идеологияларына деген оң көзқарастарына байланысты болды. 1920 жылдардағы радикалды оңшыл идеологиялар әдетте «фашизм» ұжымдық тұжырымдамасымен белгіленді.

«Экстремизм» ұғымы біртіндеп КСРО билеуші топтарының Қызыл бригадалар сияқты солшыл террористік ұйымдарға деген теріс қатынасына байланысты қолданыла бастады, сондай-ақ едәуір дәрежеде оңшыл әскерлендірілген ұйымдарды тағайындауға байланысты журналистік айналымға енді. 1991 жылға дейін кеңестік журналистика «экстремизм» ұғымын террористік сипаттағы қарулы зорлық-зомбылықпен нақты байланыстырды. Бұл ұсыныс ресми құжаттарда көрініс тапты.

Бірақ КСРО-ның ыдырауына жақын уақытқа қарай мемлекеттік билік құжаттарында «экстремизм» деген тағы бір түсінік пайда бола бастады. КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының 1990 жылғы 15 қаңтардағы «Таулы Қарабах Автономиялық аймағында және басқа да аймақтарда төтенше жағдай жариялау туралы» Жарлығында: «экстремистік топтар жаппай тәртіпсіздіктер ұйымдастырады, ереуілдер жасайды, этникалық араздықты қоздырады» деп жарияланды.

1990 жылдардағы «террористік» компонент шешен сепаратистеріне тиесілі болды және олардың террористік әрекеттері бұқаралық ақпарат құралдарында насихаттау арқылы күшейтілді. Басаевтың және басқалардың тұрақты түрде «экстремист» аталып кетуі бұқаралық санада террористермен анықталған экстремистерге деген теріс көзқарасты орнықтырды. Дегенмен, халықтың қоғамдық санасында «экстремизм» ұғымы ұзақ уақыт бойы «терроризм» және «фашизм» ұғымдарымен ғана байланысты болды.

XX ғасырдың 80-жылдарының басынан бастап, діни терроризм қоғамдық санада ең алдымен радикалды исламизммен байланыстырылды. Ислам ұрандарының артындағы терроризм - Таяу және Орта Шығыстағы әлеуметтік және ұлттық терроризмді исламдастырудың нәтижесі болып табылады. Бүгінде бұл әлемнің барлық ислам аймақтарын қамтитын қуатты халықаралық қауымдастық. Бірқатар сепаратистік ағымдар діни терроризммен тығыз байланысты - Кашмир штатында (Үндістан), Филиппинде және Шешен Республикасында байқалып отыр. Мысалы: Әл-Каида, Талибан (Ауғанстан), Мұсылман бауырлар (Мысыр), Ансар әл-Ислам (Ирак), Асбат әл Ансар, «Хизб-ут Тахрир әл-Ислами»(Ливан), «Аум Синрикё» (Жапония) және басқалары.

Діни экстремизмділік мен терроризмнің пайда болуы, оның тарихы мен ретроспекциясына талдау жасайтын болсақ, оның барлық мәселелерін терең түсіну үшін, исламды саясаттандыру процесі феноменіне ерекше назар аудару қажет. Исламды айтарлықтай саясиландыру тарихтың ең ерте кезеңдерінде зайырлы және діни билікті бастапқы ұштастыруда орын алғанын байқауға болады. Яғни, тәжірибелік, тіпті бір жерде догматикалық деңгейде, исламның саясатқа принципті және тұжырымдамалық тартылуы туралы сөз қозғалуы керек.

«Террор» латын тілінен шыққан – «қорқыныш», «үрей» деген мағынаны білдіреді және XVIII ғасырдың аяғында, француз төңкерісі кезеңінен бастап өзінің қазіргі мағынасында қолданыла бастады. Терроризмге әмбебап анықтама беру өте қиын, дегенмен адамдардың өмірі мен қауіпсіздігіне қауіп пен зорлық-зомбылық әрекеттерін қолданудың саяси уәжі екендігі айқын. Терроризм, бір жағынан, жалпыға ортақ құбылыс – кем дегенде Еуропа мен Солтүстік Америка үшін, XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап, өршіп, содан кейін ондаған жылдар бойы жоғалып кеткен. Ал, екінші жағынан, әр түрлі елдердегі террористік ұйымдардың пайда болуы мен қызметі нақты тарихи себептерге байланысты болды, оған сәйкес себептері және әртүрлі салдары болды.

Терроризмнің неғұрлым толық және нақты анықтамасын американдық тарихшы Дж.Хардман берді. 1934 жылы алғаш рет «Әлеуметтік ғылымдар энциклопедиясының» он төртінші томында жарияланған «Терроризм» мақаласында жариялаған. «Терроризм, – деп жазды Хардман, – бұл ұйымдасқан топтың немесе партияның мақсатына бірінші кезекте күш қолдану арқылы қол жеткізуге ұмтылатын әдісті немесе теорияны сипаттау үшін қолданылатын термин. Хардман «мүліктер мен жабдықтардың жойылуы, жердің қиратылуы ерекше жағдайларда аграрлық немесе экономикалық терроризмнің, саяси терроризмнің жалпы бағдарламасына қосымша ретінде террористік әрекеттің нысаны түрінде қарастырылуы мүмкін» деп толықтырды.

Хардман тұжырымдайтын ұстаным: «Терроризм – әдіс ретінде әрқашан заңды үкімет пен ұлттың тепе-теңдігін болдырмауға тырысумен ғана сипатталмайды, сонымен бірге көпшілікке заңды (дәстүрлі) билік енді қауіпсіз еместігін көрсетуді қалайды. Террористік актінің жария етілуі терроризм стратегиясының шешуші сәті болып табылады, егер лаңкестік оған тікелей қатысы жоқ адамдардан тыс жерлерде кең реакция тудырмаса, ол әлеуметтік қақтығыс құралы ретінде пайдасыз екенін білдіреді [1].

Терроризмнің пайда болу уақытына қатысты тарихшылар мен саясаттанушылардың пікірлері де айтарлықтай ерекшеленеді. Басқалары кез-келген саяси қастандықты терроризммен теңестіреді, сондықтан лаңкестіктің тамыры ежелгі уақытта артта қалған деп В. Лакер тұжырымдайды [2]. Егер одан ертерек болмаса, мәселен, И. Александр терроризмді XX ғасырдың аяғындағы құбылыс деп санайды [3]. В.Чаликовтың пайымдауынша, терроризм көріністері антикалық кезеңде-ақ орын алған [4]. Француз тарихшысы М.Ферро терроризмді «XI-XII ғасырлардағы Хошашиналардың ерекше исламдық дәстүріне» жатқызып, осы уақыт аралығында туындағанын айқындайды [5]. Н.Неймарк қазіргі терроризмнің бастауын Наполеоннан кейінгі қалпына келтіру дәуірімен байланыстырады [6]. «Бізге тарихшылардың терроризм деп аталатын құбылыстың басталуы XIX-ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басы туралы пікірі әділ болып көрінеді» деген пікірді Р. Фредландер, З. Ивианский ұстанды [7].

Қазіргі терроризмнің контурлары 60-шы жылдардың басында жетекші отарлық империялар құлағаннан кейін пайда болды. Ұлт-азаттық үшін күрес көбінесе әскери құралдармен жүргізілді, ал террористік актілер партизандық әрекеттің бір түрі болды. Алайда әлемдегі геосаяси жағдай өзгерген сайын түбегейлі өзгерістер мен терроризмге ұшырай бастады. XX ғасырдың аяғында ауқымды лаңкестік актілер саяси мақсаттарға жетудің қарапайым құралы болды.

XX ғасырдың соңғы онжылдықтары мұсылман фундаментализмі түріндегі діни экстремизм – жаңа әлеуметтік-саяси бағыттың пайда болуымен ерекшеленді. Ол идеалды исламдық қоғамды қайта құру және шарифат заңдарын қатаң сақтау негізінде мемлекет құру ұранымен дамыды. XX ғасырдың аяғында қазіргі мұсылман фундаментализмі Азиядағы Филиппиннен бастап Косовоға дейін Еуропадағы саяси, әлеуметтік, ұлттық және әскери тұрақсыздықтың кең аймағын қалыптастыруға ықпал етті.

Фундаменталистік (исламдық) ұйымдар, түрлі қозғалыстар, топтар мен режимдер террористік актілердің көмегімен тұрақсыздандыру процестеріне белсенді қатысты. Соған қарамастан, ислам мен терроризмді теңестіруге болмайды, өйткені террористер бұл діннің бұрмаланған түсінігін өздерінің қылмыстарын ақтау үшін қолданады.

Осылайша, революциялық терроризмнің пайда болуын XIX ғасырдың 70-80-ші жылдарының басталуымен байланыстырды, ондағы теңдесі жоқ жаңа құбылысты дұрыс көрді. Әрине, саяси адам өлтірулер Еуропада ертерек, XIX ғасырдың басында және ортасында, жеке тұлғалар ретінде (К.Занд, Ф. Орсини және басқалар) және тіпті ұйымдарда (Италияда карбонаттар) болған.

Қазіргі исламдағы экстремистік үрдістердің тікелей бастауын XIX ғасырдың соңында, мұсылмандар Батысқа жүйелі түрде қарсылық көрсету мәселесін көтерген кезде басталғанын ескеру қажет. Фундаментализм, өз дәрежесінде Шығыс тарапынан көрсетілетін қысымға реакциясы болып табылады (оның дамуының прагматикалық сипаты бар), ол жалпы теріс сипатқа ие.

XX ғасырдың соңына қарай араб-мұсылман елдерінде парламенттік демократиядан әскери диктатураға дейінгі басқарудың барлық зайырлы жүйелері артта қалушылық пен әлеуметтік-экономикалық дамуды еңсеру тұрғысынан сәтсіздікке ұшырады. Әр түрлі идеологиялардың саяси банкротқа ұшырауы жағдайында 1926 жылы Мысырда «Мұсылман бауырлар» экстремистік тобының мұсылман ұйымы құрылғаннан бастап өз бастауын алатын заманауи радикализм пайда болды. Осы уақыттан бастап исламизм қазіргі заманғы басқару режимдеріне неғұрлым ұйымдасқан саяси оппозиция болып табылады.

Экстремизмнің мұсылман елдерінде таралуының, сонымен қатар экстремизмнің ислам формасында дамуының нақты себебі ретінде - Ислам мен Батыс арасындағы өркениетті қақтығыс деп айтуға болады.

Мұндай қарсылықтың бір түрі діни және саяси экстремизм мен терроризмнің көптеген көріністеріне айналды. Бұл жағдайда біз мұсылман дінінің құндылықтары мен нормаларын «әл-Каида», «Ислам мемлекеті», «Мұсылман бауырлар» сияқты экстремистік ұйымдар жүзеге асыратын белгілі бір саяси мақсаттар үшін пайдалану туралы айта аламыз. Олар негізінен мұсылман елдеріндегі зайырлы

режимдерді құлатуды, оларды шарият ережелерімен алмастыруды және бірыңғай исламдық мемлекет (халифат) құруды көздейді.

АҚШ-қа, Ұлыбританияға және басқа да Батыс елдеріне бұл ұйымдар Ауғанстан, Ирак және басқа да аумағында әскери қатысуды қоса алғанда, мұсылман елдерінің ісіне араласуына байланысты дұшпандық ниетпен қарайды. Олар үшін Батыс олардың өз мақсаттарын жүзеге асыруына кедергі келтіретін оппонент болып табылады. Осыған ұқсас жағдайға, Солтүстік Кавказдағы тұрақсыз жағдайдың және Сирияның әскери-саяси қолдауының салдарынан Ресей тап болып отыр.

Осыған байланысты қарастырылып отырған экстремистік құрылымдар, атап айтқанда, джихад идеологиясын («теріс пиғылмен күрес») тікелей Батыс және Ресей елдерінде лаңкестік әрекеттерді жүргізу үшін пайдаланады. Мысалы, Еурополдың деректері бойынша, 2016 жылдан бастап 2017 жылға дейін Еуропалық Одақ елдерінде жасалған, сәтсіз және қираған терактілердің жалпы саны 142-ден 205-ке дейін артты.

Сонымен бірге, «джихадшылар» қатысқан террористік актілер саны 13-тен 33-ке дейін көбейді. Олар жергілікті сепаратистер, оң және солшыл радикалдар жасаған ауырлық, ауқымы және құрбан болғандар саны жағынан осындай қылмыстардан асып түседі.

Әдетте, «жиһадшылар» өз іс-әрекеттерін халық көп жиналатын жерлерде жарылыс, көлік құралдарына тию және басқа да әрекеттер арқылы ұйымдастырады. Мұны көбінесе жеке тұлғалар, соның ішінде Еуропа Одағы елдерінің азаматтары жасайды. Кейбір жағдайларда белгілі бір шабуылдар үшін белгілі бір ұйымдар жауапкершілік алынады.

Экстремизмнің тарихына бет бұрсақ, Ислам мен Батыс арасындағы қайшылықтардың тағы бір маңызды факторы - соңғы елдерге көші-қон қысымы. Әсіресе, Еуропа мемлекеттері бұл аймақтардағы қарулы қақтығыстарға байланысты Таяу Шығыс және Солтүстік Африка елдерінен босқындар мен заңсыз мигранттар ағымының көбеюіне байланысты туындады.

Тек 2015 жылдың өзінде Еуропалық Одақ аумағына 1,8 миллион адам келген. Ал 2018 жылдың бірінші жартыжылдығында Еуропа Одағы шекараларын заңсыз кесіп өту туралы 60 430 жағдай тіркелді.

Әдетте, мұсылман елдерінен келген иммигранттар Еуропа қалаларының әлеуметтік жағынан қолайсыз аудандарына қоныстанады және оларда этно-діни анклавтар құрады. Оның үстіне олардың өмір салты мен мінез-құлқы, олардың көпшілігі, әсіресе жастар өкілдері, шын мәнінде оларды қабылдаған елдердің құндылықтары мен тәжірибелеріне қарсы келеді. Бұл зорлық-зомбылық актілері арқылы да жасалады.

Париждегі және оның маңындағы 2005 және 2007 жылдардағы жаппай тәртіпсіздіктер мен 2013 жылы Стокгольмдағы қақтығыстар діни экстремизмнің ең танымал оқиғалары. Бұл кезде, мұсылман мемлекеттерінен көшіп келушілердің жергілікті тұрғындармен және Еуропадағы заңдылық пен тәртіп күштерімен қақтығыстарының етек алуы орын алды. 2016 жылдың қарсаңында Кельнде және басқа да Германия қалаларында әйелдерге шабуыл жасау оқиғалары болды.

2016 жылдың шілдесінде Сент-Этьен-дю-Руврей (Франция) қаласында арабтан шыққан екі адамның діни қызметкерді өлтіруімен және кепілге алуымен Сент-Степан шіркеуіне шабуыл жасалды. Ал, 2018 жылдың ақпан-мамыр айларында Кизляр және Грозный (Ресей) қалаларында православие шіркеулеріне прихождандарды өлтірумен ұштасқан, ірі шабуыл болды. Оның үстіне, экстремисттер көбіне қатарлас діншілдерге арандатушылық шабуылдар жасайды. Мысалы, 2017 жылдың қаңтарында Квебек-Ситидегі (Канада) мешіттің парижионерлеріне жасалған террористік шабуылды айта аламыз.

Осы үдерістерге жауап ретінде ксенофобия мен әсіресе Батыс пен Ресей елдерінде исламофобия көріністері болды. Бұл ресми және тұрмыстық деңгейлердегі әртүрлі кемсітушілік әрекеттерден, сондай-ақ мұсылмандарға және олардың діни ғимараттарына қарсы зорлық-зомбылық актілерінен көрініс табады.

Атап айтқанда, 2015 жылдың қаңтар айында Францияның бірнеше қаласында құрбандарсыз кеткенімен мешіттерге шабуыл жасалды. 2017 жылдың маусым айында Лондонның тұрғыны фургонда мешіттен шыққан адамдар тобына шабуыл жасады.

Бұл жағдайда, мұсылмандардың діни сезімдеріне ауыртпалық келтіретін, әр түрлі БАҚ-тағы жиі жарияланымдары маңызды прецеденттер. 2005-2006 жылдары Данияда «карикатуралық жанжал» және 2015 жылғы қаңтарда Парижде Charlie Hebdo журналының редакциясында жарияланған, исламға

қатысты карикатуралар мен Мұхаммед Пайғамбар жайында бұрыс материалдардың басмылымнан шығуы, теракт сияқты қайғылы оқиғаларға әкеп соқтырды.

Сонымен қатар, «өркениеттер қақтығысының» шиеленісуі Батыс елдері жоғарыда көрсетілген барлық сын-қатерлер кезінде олардың тұрақтылығы мен қауіпсіздігі үшін өз саясатының дін және көші-қон саласындағы негізгі ережелерін қайта қарауға жіберілмеуіне және мұсылмандар мен басқа конфессиялар өкілдерінің арасында туындаған қақтығыстарды конструктивті арнада шешуге тырысуына кедергі келтіреді.

Қорытынды

XXI ғасырда террористік әрекеттің ауқымы мен географиясын кеңейту тенденциясы байқалды. Жеке басты байыту мақсатында жасалған террористік актілер саны артып келеді. Әр түрлі күштер арасындағы саяси қарама-қайшылық негізінде, сондай-ақ этносаралық және конфессияаралық қайшылықтар негізінде террористік актілердің саны өсуде. Терроризмді жүйеге айналдыру таза техникалық жағдайларға байланысты деп сеніммен айтуға болады.

Израиль тарихшысы З. Ивианский: «Қазіргі әлемде қолданылатын саяси террор – бұл сапалық тұрғыдан жаңа құбылыс, ол ежелгі және қазіргі заманның басында болған саяси өлтірулерден айтарлықтай ерекшеленеді» – деп көрсеткен. Ивианскийдың айтуынша, терроризм 1876 жылы желтоқсанда Италиялық Анархистер Федерациясының декларациясында, содан кейін француз анархисті Пол Брюсседен шыққан «іс-қимыл арқылы насихаттау» ұранымен басталды деп санайды. XIX ғасырдың соңы Ирландия, Польша, Балқан мен Үндістанда терроризмді қолдана отырып, Еуропада және АҚШ-та үздіксіз анархистік терроризм кезеңі, Ресейдегі лаңкестік және ұлттық азаттық үшін күрес кезеңі болды. Осылайша, терроризмнің үш түрі пайда болды, олардың әрқайсысы өзіндік идеологиясы мен әрекет ету режимімен сипатталады – анархизммен, әлеуметтік төңкеріспен және ұлт-азаттық үшін күресімен» – делінген [8].

Нәтижесінде, заманауи терроризм, оның ішінде діни терроризм ерекше қарқынды дами бастады. Діни терроризм әртүрлі конфессиялардың өкілдеріне деген төзбеушіліктен немесе бір конфессия аясында шешілмейтін қарама-қайшылықтан көрінеді. Ол көбінесе саяси мақсаттарда, діни ұйымдардың зайырлы мемлекетке қарсы күресінде немесе бір дін өкілдерінің билікті бекітуі үшін қолданылады. Ең қызу экстремисттер өздерінің алдына жеке мемлекет құру міндетін көздейді, оның құқықтық нормалары бүкіл халыққа ортақ бір діннің нормаларына ауыстыру талаптарын қойды. Бұған көп жағдайда әлеуметтік-экономикалық проблемалар, халықтың діни сауаттылығының төмен деңгейі және жас ұрпақты адамгершілік-патриоттық тұрғыда тәрбиелеудің кемшіліктері ықпал етеді. Нәтижесінде, терроризмнің көрінісі үшін құнарлы негіз қалыптасып, дамыды, радикалды бірлестіктердің қылмыстық құрылымдармен бірігуі байқалды.

References:

1. J.B.S.Hardman. *Terrorism: A Summing Up in the 1930s // The Terrorism Reader.* – P.223.
2. *The Terrorism Reader: A Historical Anthology. Ed. by Walter Laqueur.* – London, 1979. – P.1-2.
3. *Terrorism: Interdisciplinary Perspectives. Ed. by I.Alexander and S.Maxwell.* – N.Y., 1977. – P.3-4.
4. Chalikova V. *Terrorizm // 50/50: Opyt slovarya novogo myshleniya.* – M., 1989. – C.309.
5. Ферро М. *Терроризм // 50/50: Опыт словаря нового мышления.* – M., 1989. – C.313.
6. Naimark N. *Terrorism and the Fall of Imperial Russia.* – P.171.
7. Friedlander R. *The Origins of International Terrorism // Terrorism: Interdisciplinary Perspectives.* – P.34-35.
8. Iviansky Z. *Individual Terror: Concept and Typology.* – P.43.